ՏԵՍԹԱՆԸ ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՐՔԵՐԷՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ[1]

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ
hagopcholakian@hotmail.com

ՏԵՍԹԱՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Հայերէնի մէջ *տեսթան, տէսթան, տաստան, տեստան, դաստան, դեստան, տէսիթան* տառադարձութեամբ երեւցող բառը կը ծագի պարսկերէն داستان (dastan) բառէն, որ կը նշանակէ պատմութիւն, զրոյց, եւ նոյնութեամբ անցած է արեւելեան շատ լեզուներու: Տեսթան[2] կը կոչուէին Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, թրքալեզու ժողովուրդներու եւ քիւրտերու մէջ տարածուած գեղարուեստական անգիր պատմութիւնները[3]:

> Տեսթանը դիւզազներգական պատմութիւն է ցեղի կամ համայնքի առաջնորդի մասին, որ յաճախ պատմական դէմք էր: Տեսթանը գլխաւորաբար արձակ խօսք էր, տեղ-տեղ՝ չափածոյ խօսքով եւ երգով: Ան մեծ զարգացում կ'ապրի Հնդկաստանի մէջ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Այս անգիր արուեստի (Dastangoi) ասացող-պատմողը՝ տեսթանճին (Dastango), վստահած է միայն իր խօսքին վրայ[4]:

Միջին Արեւելքի եւ հարաւարեւելեան Ասիոյ բանաւոր ու գրաւոր բանաստեղծութեան մէջ հետզհետէ կը ձեւաւորուի չափածոյ տեսթանը, որ վիպական բնոյթի ծաւալուն ստեղծագործութիւն է, ժամանակակից իմաստով՝ պոէմ, վիպերգ: Գրական տեսթանը մեծ մասամբ եղած է որեւէ վիպական աւանդութեան կամ առանձին հեքիաթի մշակում, ինչպէս Ֆիրտուսիի *Շահնամէի* մէջ մտնող առանձին վիպերգերը, Նիզամիի եւ Նաւոյի (Նիզամետտին Միր Ալիշէր, ուզպէք բանաստեղծ, ԺԵ. դար) վիպերգերու *Հնգեակը* (Հնգամատեանը): Միջինասիական բանաստեղծները այժմ ալ երբեմն իրենց վիպերգերը կը կոչեն տեսթան:

Թուրք գրականութեան մէջ տեսթանը հերոսական վիպերգ է, պատմողական բանաստեղծութիւն, որ կը պատմէ հերոսական պատմական զրոյցներ. միշտ չափածոյ է: Ան ԺԸ. դարէն սկսեալ գրական ժանր է թուրք գրականութեան մէջ:

---

[1] **Խ.-** Յօդուածին ընթերցումին, խմբագրումին եւ յաւելեալ տուեալներու հայթայթումին համար խմբագրութիւնն ու հեղինակը շնորհակալ են Կարօ Աբրահամեանէն, որ այս մասին ունի բնագրերու եւ թրքերէն հրատարակուած ուսումնասիրական նիւթերու ընդարձակ հաւաքածոյ մը, որմէ օգտուելով կը տեղադրենք «յաւելուած»ը:

[2] Բնագիրերէն դուրս կը գործածենք «տեսթան» տարբերակը:

[3] Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature,* London, 1892:

[4] Ralph Russell, *The Pursuit of Urdu Literature*, London, 1993:

Արեւմտեան գրականագիտութեան մեջ dastan եզրոյթը կը գործածուի միայն արեւելեան ծագմամբ այս վիպերգը ճանչնալու համար:

ՏԵՍԹԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Սկսելու համար ըսենք, որ հայերէնով տեսթաններու մասին առանձին ուսումնասիրութեան մը չենք հանդիպած: Տեսթան բառը իր տարբերակներով կը սկսի երեւիլ հայ ուշ միջնադարեան գրականութեան մէջ իբրեւ տաղի հոմանիշ: Տաղը կրօնական եւ հասարակական բովանդակութեամբ երգային բանաստեղծութիւն է կամ ողբ՝ հերոսի մը նուիրուած: Հասարակական տաղի մեծ վարպետ է Ֆրիկը (ԺԳ. դար): Այդպիսի բացառիկ գործ մըն է Յովհաննէս Թլկուրանցիի (Կիլիկիոյ կաթողիկոս է 1489ին) «Տաղ քաջի Լիպարտին» հայրենասիրական ողբը: Ըստ ժամանակագիրին[5՝] 1369ին Եգիպտոսի Մանչակը կրկին կը յարձակի Սիսի վրայ՝ այս անգամ շատ աւելի մեծաթիւ բանակով (վաթսուն հազար): Դարձեալ անոր դէմ կ'ելլէ Սսոյ քաջ պաշտպան Լիպարիտը: Ան կը պատուիրէ Կոստանդին Ե. թագաւորին՝ պահել Անցմնցուկի կամուրջը ու ինք կը յարձակի թշնամիին վրայ ու կը կոտորէ: Սակայն թշնամին կը յաջողի գրաւել կամուրջը, զոր թագաւորը չի կրնար պաշտպանել: Լիպարիտ կը զոհուի: Ահա այս իրադարձութիւններն են, որ կը վիպերգէ Թլկուրանցին[6]:

Նոյն ժամանակներէն կու գայ տեսթան բառի գործածութիւնը հայոց մէջ: Տաղասաց Կոստանդին Երզնկացին (1250?-1328?) կը գրէ. *«Եկայք մտնունք ի բաղչայն, խօսիմ ես հազար դաստան»*[7]: Տաղասաց Գրիգորիս Աղթամարցի (կը յիշուի 1516ին) կը գրէ. «*Մեզմէ քեզ թասալլու է հազար տաստան*»[8]: Ուրեմն տեսթանը արդէն տաղաչափեալ եւ երգային ստեղծագործութեան տեսակ է:

Յետագայ դարերուն տեսթան եզրոյթը կը կապուի հայատառ թրքերէն չափածոյ յօրինումներուն հետ եւ լայնօրէն կը տարածուի ժողովրդային խաւերու մէջ: Զապէլ Եսայեան կը պատմէ, որ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի մահը (անձնասպան եղած 1878ին[9]) մեծ ցաւ պատճառած էր ժողովուրդին եւ «*բազմաթիւ տեստաններ շինած էին, որոնք գաղտագողի կ'երգուէին մինչեւ*

---

[5] Անյայտ հեղինակ, որու ժամանակագրութիւնը յայտնի է *Սիսուան*էն, ուր հայր Ղեւոնդ Ալիշան քաղուածաբար օգտագործած է զայն (*Սիսուան*, Սրբ. Ղազար, 1885, էջ 531-48):

[6] Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղեր*, աշխ.՝ Էմմանուէլ Պիւզեան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1960, էջ 298:

[7] Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, աշխ.՝ Արմէնուհի Սրապեան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1962, էջ 154:

[8] Գրիգորիս Աղթամարցի, *Տաղեր*, հրատ. Երեւան, 1984, էջ 120:

[9] Շատ պատմաբաններ կը պնդեն, թէ ոճիր էր, ոչ՝ անձնասպանութիւն:

իմ մանկութեան օրերուս: Իւղաբեր մօրաքոյրս երբեմն կ'երգէր այդ տեստաններէն մէկը, գլուխը անդադար շարժելով»[10]:

Ուրեմն՝ տեսթանը կը շարունակէ երգային չափածոյ ըլլալ: Օսմանեան կայսրութեան մէջ ամէն տեղ ալ տեսթանճիներ կը գտնուէին: Յակոբ Տէր Յակոբեան, խօսելով Պարտիզակի մասին, կը գրէ. «*Շատ տեղեր օրուան բացառիկ դէպքերու վրայ ծաղրերգեր եւ տէսթաններ կը հիւսեն:... Պարտիզակ երգահանութեան այս ճիւղը բաւական զարգացուցած է*»[11]:

Յակոբ Օշական իր հերոսներէն մէկուն բերնով կը վկայէ, թէ «*"Նրանք" կը յիշեցնեն Սասունը, ուրկէ երգեր, հեքիաթ, պատերազմի տէսթաններ իմ երկրորդ մանկութեան հրաշալի աշխարհը կը յօրինեն*»[12]:

Տարբեր հրատարակութիւններ այս գործերը տեղադրած են շատ անգամ առանց հեղինակի անունը յիշելու կամ վերնագիրը տալու. յիշատակուած է միայն երգին ստեղծման առիթը: Այդպիսի բազմաթիւ գործեր կան, օրինակ Զէյթունի հերոսական կռիւներուն եւ յայտնի հերոսներուն մասին[13]: Բոլորն ալ՝ թրքերէն: Ոմանք իրենց վերնագիրին մէջ ունին տեսթան բառը, օրինակ Գրիգոր Հ. Գալուստեանի «Ճուլֆա տէսթանը», որ կը նկարագրէ Մարաշի ջուլհակներու առօրեան եւ դժուար աշխատանքը[14]: Հուսկ, վերնագիրին մէջ տեսթան բառի գործածութիւնը սովորական երեւոյթ մը կը դառնայ:

Բոլոր տեսթաններն ալ թրքերէն են, նոյնիսկ երբ յօրինողը եւ իր հայրենակիցները բարբառախօս են: Ուստի՝ միայն հայատառ թրքերէնով յօրինուած այս հեղինակային ոտանաւորները կը կոչուին տեսթան: Հայերէնով կամ տեղական բարբառով (Զէյթուն, Ֆընտըճաք, Մարաշ) յօրինուած երգերը երբեք տեսթան չեն կոչուած:

Մեզի հասած տեսթանները մեծ մասով Կիլիկիոյ մէջ 1915-22ին պատահած իրադարձութիւնները նիւթ կը դարձնեն: Օրինակ՝ Ֆընտըճաքի Հայրենակցական միութեան հրատարակած *Ֆընտըճագ -- Ֆընտըճօխ* գիրքին մէջ տեղադրուած են Յակոբ Առաքելեանի «Գարտաշըմըն տէսթանը», «Մա-

---

[10] Զապէլ Եսայեան, *Սիլիհտարի պարտէզները*, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1936, էջ 76:

[11] Յակոբ Տէր Յակոբեան, «Գաւառաբանութիւնը մեր մէջ», *Յառաջ*, 6 Ապրիլ 1957, էջ 2: Տեսած ենք նաեւ Գրիգոր Յ. Մխալեանի *Պարտիզակն ու պարտիզակցին* աշխատութիւնը (Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1938), ուր սակայն տեսթանի մասին յիշատակութիւն չկայ:

[12] Յակոբ Օշական, «Մաթիկ Մելիքխանեան (վէպ)», *Բագին*, ԺԳ(11):1974, էջ 26:

[13] Զէյթունցի (Մնացական Սեմերճեան), *Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն*, տպ. Մխիթարեան, Վիեննա, 1900:

[14] Գր[իգոր] Հ. Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, տպ. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1968, էջ 286:

րաշըն տէսթանը», «Գըզըլճաղըն տէսթանը», «Ֆընտըճաղըն տէսթանը» գործերը[15]:

Սփիւռքի մէջ հրատարակուած հայրենակցական յուշամատեաններն ու պարբերականները որոշ դժուարահաճութեամբ տեղ տուած են այսպիսի գործերու, գլխաւորաբար թրքերէն ըլլալնուն պատճառով, ինչպէս Մարաշի Հայրենակցական միութեան *Գերմանիկ* պարբերաթերթը, որ միայն նմուշներ կու տայ տաղասաց Մարաշլը Արմենակ Արըգեանէն[16] եւ Աշուղ Տատէն[17]: Առանձնակի ուշադրութեան արժանի է *Հայ Անթէպ* պարբերականի խմբագիր Գրիգոր Պօղարեան, որ մեծ ջանասիրութեամբ կը հաւաքէ, գրի կ'առնէ ու առանձին յօդուածներով թերթին մէջ կը տեղադրէ բազմաթիւ տեսթաններ: Ինք կը կատարէ տաղասաց Տելի Սեմերճիին (Յակոբ Սեմերճեան) մօտ երեք տասնեակ տաղերուն հաւաքումն ու հրատարակութիւնը[18], կը ներկայացնէ նաեւ Պեհճէթ անուն (Գարամանուկեան) տաղասաց մը[19]:

ՏԵՍԹԱՆԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Տեսթանները կը պատմեն տարագրութեան, աղէտներու, հերոսամարտերու, վերապրողներու տունդարձին, գոյամարտերու, երկրորդ գաղթականութեան, գաղթավայրերու եւ հայրենադարձութեան մասին:

Սփիւռքի մեծագոյն գաղթավայրերուն մէջ՝ Հալէպ, Պէյրութ եւն., թրքերէնը կը շարունակէր մնալ հասարակաց լեզու: Հայրենակցական խմբաւորումներ իրարու հետ թրքերէն կը խօսէին, թրքերէնով կը հաղորդակցէին, բարբառները կը նահանջէին, գրական արեւմտահայերէնն ալ տակաւին լայն տարածում չունէր, մանաւանդ թրքախօս հայրենակիցներու շրջանակին, ինչպէս այնթապցիներու, քիլիսցիներու, մարաշցիներու, ամանոսեան լեռնաշղթայի հայաշատ վայրերէն եկածներուն մէջ: Նոյնիսկ բարբառախօսները գէթ քիչ մը թրքերէն գիտէին: Թրքերէնը կ'ապրէր ոչ միայն ընտանիքին մէջ, այլեւ բեմի վրայ: Այդ թուականներուն դպրոցական հանդէսներուն մէջ թրքերէն զաւեշտ ալ կը ներկայացնէին փոքրիկները՝ ի սէր մեծերուն, որոնցմէ շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Եկեղեցւոյ մէջ քարոզ կը տրուէր թրքերէն, խորհուրդները, աւետարանները կը թարգմանէին թրքերէն: Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր երգերը թրքերէն էին: Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ լոյս կը տեսնէին,

---

[15] *Ֆընտըճագ - Ֆընտըճօխ*, հրատ. Ֆընտըճագի Հայրենակցական միութեան, 1949, Մոնթեվիտէօ, էջ 185, 187, 189, 194:

[16] Մարաշլը Արմենակ Արըգեան, *Գերմանիկ, Մարաշի Հայրենակցական միութեան Ամերիկայի շրջանակի հանդէս*, 5:1935, էջ 34:

[17] «Աշուղ Տատէ», *Գերմանիկ*, 17-18:1933, էջ 126:

[18] Գ[րիգոր] Պ[օղարեան], «Նմուշներ Տէլի Սեմերճիի տաղերէն», *Հայ Անթէպ*, 12-15:1963, էջ 17, 20-21. նաեւ, նոյն՝ 4:1965, էջ 48-61:

[19] Գ[րիգոր] Պ[օղարեան], «Այնթապցի տաղասացներ. Պէհճէթ Գարամանուկեան», *Հայ Անթէպ*, 3:1967, էջ 71:

մեծ մասով հոգեւոր, նաեւ՝ տարաբնոյթ թրքերէն գիրքեր: Հալէպի նոր գաղութին մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ էին *Նոր աւետարեր* (1928-1934), *Սապահ Եըլփըզը* (*Լուսաստղ*, 1926-27), *Մարանաթա* (*Տէրը կու գայ*, 1925-63) եւ *Ֆուրսաթը զայ էթմէ* (*Առիթը մի՛ փախցներ.* ձեռագիր, 1928)[20], իսկ Պէյրութի մէջ՝ *Լիբանան* (1921-30, խմբ. Գր. Տէր Յովհաննէսեան, ապա Միհրան Սեֆէրեան) եւ *Պիր փօսթուն սէսի* (1927-33, խմբ. Պետրոս Ծ. վրդ. Կոստանդինեան):

Հայրենակցական նեղ շրջանակներու մէջ կը գործէր բարբառը: Օրինակ, Քեսապի առաքելական եկեղեցիներու մէջ կը լսուէր բարբառը, իսկ աւետարանական եւ լատին-կաթոլիկ եկեղեցիներու մէջ՝ թրքերէնը, որովհետեւ օտար միսիոնարներէն շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Ընտանեկան խրախճանքներ ու հանդէսներ կը կատարուէին թրքերէն խօսակցութեամբ եւ երգեցողութեամբ:

Ահա այսպիսի պայմաններու տակ տեսթանը տակաւին իր ընթերցողներն ու ունկնդիրները ունէր: Խօսքը կը վերաբերի 1920-1950ականներուն ստեղծուած այսպիսի գրական փորձառութեան մը, երբ բուռն պայքար կար թրքախօսութեան դէմ եւ անդուլ աշխատանք՝ գրական հայերէնը տարածելու: Բայց անդին կար թրքախօս զանգուածը, որուն ճաշակին շատ դիւրեկան կը հնչէր տեսթանը:

Դժբախտաբար մենք կենսագրական տուեալներ չունինք հեղինակներուն մասին, բայց որոշապէս կ'երեւի որ ոմանք որոշ կրթութեան տէր անձինք են, ոմանք նաեւ հայերէնով ոտանաւորներ գրած են, ինչպէս Սարգիս չաուշ Մինասեանը, իսկ ուրիշներ լրիւ անուս էին, իրենց ընդարձակ տեսթանները անգիր կը յօրինէին, ինչպէս Իմանըմ Մեննուշը:

Տեսթանները յօրինուած, արտասանուած կամ երգուած են իրենց հեղինակներուն կողմէ: Ոմանք մնացած են անգիր կամ ձեռագիր վիճակի մէջ: Ոմանք գրի առնուած են ուրիշներու կողմէ: Բաւական տեսթաններ հրատարակուելու բախտ ունեցած են մամուլի մէջ թէ առանձին թերթիկով գրքոյկներով: Վերջինները անհատական հրատարակութիւններ են, որոնք մեծամասնութեամբ կը յիշեն հրատարակութեան տեղը, թուականը, տպարանը: Անոնք փոքր չափի գրքոյկներ են, մեծ մասով 10x23 սմ.: Չենք գիտեր նաեւ, թէ անոնք ինչպէս հասած են ընթերցողներուն, գրախանութներու՞ միջոցով, թէ՞ ձեռամբ: Վաճառուած են, ոմանք կողքի 4րդ երեսին վրայ գինն ալ նշած են:

Բոլոր տեսթաններն ալ քառատող են, խառն կամ սովորաբար 4-4-4-4 չափերով եւ յանգաւորուած: Որոշ տեսթաններու մէջ 4րդ տողը կրնայ կըրկնուիլ կարգ մը տուներու պարագային:

---

[20] Այս չորս թերթերը յաջորդաբար տես՝ Յ. Չոլաքեան, *Հալէպահայ պարբերական մամուլի համառօտ նկարագրութիւն*, 1978, մեքենագիր, կազմ.՝ տպ. Արեւելք, Հալէպ, էջ 17, 22, 23, 25:

Տեսթանները ունին բովանդակային հետեւեալ ընդհանրութիւնները.-

ա) Երգիծական տեսթաններ. գաղթականութեան մէջ երեւցող յոռի բարքեր, այլասերում, ընտանեկան հարցեր, հարս-կեսուր պատմութիւններ, միով բանիւ՝ հայ գաղթականութեան մէջ բացասական հին ու նոր երեւոյթներ երգիծելու առարկայ կը դառնան այս տեսթաններուն մէջ, ինչպէս Մինասեանի *Ֆամիլեալարտա զուհուր էդէն էնդիշէլէր տէսթանը*, նոյնին՝ *Ալաֆրանկա…*, *Չարլսթօն վէլվէլէսի…*, Յակոբ Պտղունիի *Թաւուգ խօրոզ շամաթասը* եւն.:

Մօտա իմիշ, ֆիստանին տարը, Տեսթանըմ իսէ, էյլէտիմ եարը, Պէլլիսիզ օլտու, գըզ, կէլին, գարը, Գըզլար սիյահ կիյիյօր, իխթիյարլար սարը:	Մօտա է եղեր հագուստին նեղը, Տեսթանս ղրկեցի եարիս, Ալ յայտնի չեն աղջիկ, հարս, պառաւ, Աղջիկները սեւ կը հագնին, ծերերը՝ դեղին:
Չանթայը գաբաթմատան այնայա պագար, Պօտրանըն սույու, եիւզիւնտէն ագար, Ֆրանկտան ֆազլա եօգ, արապաճը չաքար, Պէն ֆագիր մուհաճիր, թէք մօտա օլսուն:	Պայուսակը չգոցած՝ հայելիին կը նայի, Շպարին ջուրը երեսէն կը հոսի, Ղրուշէն աւելի չունի՝ թաքսի կը կանչէ, Ես աղքատ գաղթական, թող միայն մօտա ըլլայ[21]:

բ) Մօտիկ անցեալի ու ժամանակակից պատմական իրադարձութիւններուն նուիրուած տեսթաններ. մեծ թիւ կը ներկայացնեն յատկապէս Կիլիկիոյ երկրորդ գաղթականութեան նախօրէին Կիլիկիոյ հայութեան գոյամարտերու վիպումը (ինչպէս՝ Մէրթախանեանի *1920 Այնթապ հարպընըն*, Մեննուշի *Այնթապ տեսթանլարը*, *Անթէպ հարպը*, *Անթէպին պօշալմասը*, Ունճեանի *Կիլիկիա տէսթանը վէ միլլէթ աճըլարը* եւն.): Իւրօրինակ վիպերգ մըն է Սեֆիլեանի *Էրմենիին կեչմիշ ահվալ տեսթանը* գործը, որ կը սկսի մեր ազգային ազատագրական պայքարի դրուագներով, կը շարունակուի 1909ի Աղէտով եւ Մեծ Եղեռնով, տարագրութեամբ, յետոյ՝ տունդարձ, հերոսական դիմադրութիւններ Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի, երկրորդ տեղահանութիւն Սուրիա եւ Լիբանան, Բ. համաշխարհային պատերազմ, յոյսեր, երազանք, ներգաղթի ոգեւորութիւն:

Տէր-Զօրտան վէրիլտի աճըլը ֆերման, Նիսվան վէ էրգէգլէր այրըլտը պիր եան, Գան կէօլլէրինտէ պինկլէրճէ պիր ճան, Եիւզէն ճէսէտլէրէ էթտիլէր սէյրան;	Տէր Զօրէն տրուեցաւ ցաւալի ֆերման, Կիներն ու այրերը զատ-զատ խմբեցին, Արեան լիճերու մէջ բիւրաւոր զոհեր, Դիտեցին լողացող դիակները:

[21] Մինասեան, *Ալաֆրանկա, Բ, պրակ*, տուն 57 եւ 60:

Էջմիածինտէն կաթողիկոս էյլէյօր նիտա, Էվլատլար ճէմ օլսուն Անա Վաթանտա, Սիզին իչուն հէր շէյ հազըր պուրատա, Կէլինիզ ղուրպէթտէն, վաթան կիւնիւ տիւր:	Էջմիածինէն կաթողիկոսը կոչ կ՛ընէ, Որդիները հաւաքուին Մայր Հայրենիք, Ձեզի համար ամեն ինչ հոս պատրաստ է, Եկէք օտարութենէն, հայրենիքի օր է[22]:

գ) Հալէպի մեծ հիւղաւանի կեանքն ու քանդումը. խօսքը Հալէպի մէջ Համիտիէի եւ Սուլէյմանիէի հիւղաւաններու մասին է, որոնք միասնաբար կը կոչուէին Ռամի կամ Ռամատանիէի գաղթականայան: 1923ին վեր. Ահարոն Շիրաճեան կը գրէ. «*Գաղթականներու շուրջ կէսը կ'ապրի քաղաքին մէջ: ...Մնացեալ աւելի չքաւոր կէսը կ'ապրի քաղաքէն դուրս, հիւղաւաններու մէջ, որոնց խոշորագոյնը կը գտնուի հիւսիսը, Սուլէյմանիէ-Համիտիէ շրջանը, որ կը կոչուի Ռամ քեմփ*»[23]: Հիւղաւանները ունէին հակառողջապահական ծայրայեղ պայմաններ: Կոյուղիները բաց էին, աղտոտ ջուրերը տեղ-տեղ կ'ամբարուէին հորերու մէջ: Ըմպելի ջուրի համար անոնց կից բացուած ջրհորները չէին կրնար մաքուր ըլլալ: Տարատեսակ հիւանդութիւններ տարածուած էին: Հիւղաւանին հողերը կը պատկանէին անհատ հողատէրերու, որոնց սահմանուած վարձքերն ալ կանոնաւոր չէին տրուեր: Տէրերը կը պահանջէին պարպել հիւղաւանը[24]: Միջոց ունեցողները կը հեռանային հիւղաւանէն՝ տեղաւորուելու համար քաղաքի արուարձաններուն մէջ. Հալէպի հիւսիսային եւ հիւսիսարեւմտեան բաց տարածութիւններուն վրայ ծախու հողեր կը տրամադրուին, ուր յաջորդաբար կը կառուցուին Նոր գիւղ (Մէյտան), Պոսթան Փաշա, Հէօլլիւկ, Աճուրլուք, Շէյխ Մաքսուտ, Ճեպէլ Սէյտէ (Խորթլախ) եւ Աշրաֆիէ (Տաւուտիէ) զուտ հայաբնակ հսկայ թաղամասերը: Ասիկա դժուար յաղթահարելի վիճակ մը կը ստեղծէ գաղթականներուն համար, մանաւանդ նիւթական միջոցներէ զուրկ ընտանիքներու համար: 1935-36ին Ռամի գաղթականյանը կը քանդուի: Նոր կայք փնտռելու գաղթականներու անդոհանքը պատմած ու նկարագրած են քանի մը տեսթանճիներ. Մինասեան՝ *Տէսթան պարագալար խիթամը*, Նիկողոսեան՝ *Պարագալար փէսթանը*, Մեննուշ՝ *Պարագալար փեսթանը*, *Պարագալար հայաթը*, *Իքինճի մուհաճերլիք վէ պարագալար փէսթանը*:

---

[22] Սէֆիլեան, էջ 7 եւ 44:

[23] Թամըս Հիու Կրինշիլճ, «Հայ գաղթականներու տեղաւորումը Հալէպի մէջ, 1922-1939», *Գեղարդ սուրիահայ փարեգիրք, Բ. գիրք, 1976–1978 միացեալ թիւ*, Հալէպ, տպարան ԷլՇարք, էջ 253). նաեւ՝ Thomas Hugh Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1919-1939*, Haigazian University Press, Պէյրութ, 2025, էջ 251:

[24] «Ռամատանիէի քեմփի բնակիչները տագնապի մատնուած – ընդհ. Վիճակագրութիւն քեմփերու», *Եփրատ եռօրեայ*, Հալէպ, 10 Մայիս 1930:

Աղլասըն միլլէթ, պիրտէ պէօյլէ աղլասըն, Պու եարէյի քիմ սարսըն, քիմ պաղլասըն, Արազի չօգ, պէտէլին քիմ սաղլասըն, Իւմիւտսիւզ հալ քիմ իմտատա կէլէճէք:	Թող լայ ազգը, անգամ մըն ալ այսպէս թող ողբայ, Այս վէրքը ո՞վ կը կապէ, Հողերը շատ են, արժէքը ո՞վ պիտի տայ, Անյոյս վիճակ, ո՞վ օգնութեան պիտի գայ[25]:

Ունճեանի տեսթանն ալ կը վերաբերի հիւղաւանի հրդեհին, բայց իրը՝ Պէյրութի հիւղաւանի հրդեհին նուիրուած է (*Եանղըն տեսթանը*):

դ) Հայ գաղթականութեան հայրենիքի կարօտը պատմող ու երգող տեսթաններ. Հայաստանի ներկայով գօտեպնդուելու, 1946-48ի ներգաղթին նուիրուած տեսթաններ, ինչպէս՝ Պանդխտունի Սամուէլի *Հայաստան արզուսու տէսթանը*, Լուսին Տէր Պետրոսեանի *Հայաստան տեսթանը*, Աշըգ Նատիրի *Ներգաղթ տէսթանը վէ Սփալինէ նիյազըմ*:

Կէտէլիմ վաթանա, տիւյին գուրուլսուն, Էրմէնի ճիւմհուրու օրտա կէօրիւլսիւն, Հէր իհթիյաճընըզ թէքմիլ վէրիլսին, Շագլըգլէ սէֆայապ օլաճագ կիւն տիւր,	Հայրենիք երթանք, հարսնիք թող ըլլայ, Հայ բազմութիւնը այնտեղ երեւնայ, Ամէն կարիքներ լրիւ թող տրուին, Շէնշող շէնութիւն ըլլալիք օր է[26]:

ՏԵՍԹԱՆՆԵՐՈՒ ԱՐԺԷՔՆ ՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքախօս կամ թրքագէտ հայոց կողմէ ժամանակին սիրուած ու փընտռուած հայ տեսթանճիները ճանաչողական ու դաստիարակչական իմաստներով կարեւոր դեր մը կատարած են անպայման: Հեղինակները ժամանակի մարդիկ էին, ժամանակակից ու ականատես էին պատմուող իրադարձութիւններուն ու պայմաններուն: Յատկապէս Մեծ Եղեռնը, վերապրողներու տունդարձը, 1919-22ի անցուդարձերը, Հաճընի, Մարաշի, Այնթապի գոյամարտերը, երկրորդ գաղթականութիւնը, Իզմիրի աղէտը, Հալէպի ու Պէյրութի հիւղաւանները, Սուրիոյ եւ Լիբանանի ասպնջականութիւնը, Ալեքսանտրէթի պարպումը, հայրենադարձութեան ստեղծած ոգեւորութիւնը ապրուած իրադարձութիւններ էին: Անոնք կը պատմուին ժամանակակից մարդու ընկալումներով: Վայրերը, դէպքերը, անուն-ազգանունով յիշուած դէմքերը իրական են ու կարելի է ըսել, որ անոնք կարեւոր աղբիւր կը հանդիսանան այդ իրադարձութիւններով հետաքրքրուող ուսումնասիրողներուն համար: Երգիծական տեսթանները գլխաւորաբար կենցաղային երեւոյթներ երգիծանքի կ'ենթարկեն: Ասոնք եւս դաստիարակչական նշանակութիւն ունէին՝ գաղթականութեան մէջ օտար բարքերու այլասերիչ ազդեցութիւններուն դէմ պայքարելու տեսակէտէն եւ կարեւոր աղբիւր կրնան հանդիսանալ հայ ազգագրութեան համար:

[25] Մինասեան, *Պարագալար խթամը*, 13րդ տունը:
[26] Սէֆիլեան, էջ 44:

Մեր մէջ երբեք փորձ չէ եղած հայատառ թրքերէն գրականութեան այս ժանրը գնահատելու: Բարեբախտաբար շատերը ցանկագրուած են հայ գիրքի մատենագիտարաններու մէջ:

Այդուհանդերձ՝ տեսթան բառը յաճախ շրջառութեան մէջ մտած է եզրոյթային բոլորովին այլ բովանդակութեամբ: Գրադատներ ու գրականագէտներ տեսթան բառը գործածած են ոչ թէ հայատառ թրքերէն այդ ժանրի իմաստով, այլ հայալեզու չափածոյ այնպիսի գործերու, որոնք չէին գոհացներ իրենց գեղագիտական ու գրական ճաշակը: Իրենց բացասական վերաբերմունքը արտայայտած են այդ գործերը անուանելով տեսթան: «*Տէսթաններու ամբողջ գրականութիւն մը մշակուեցաւ, տարիներու ընթացքին, եւ դեռ կը շարունակուի*» կը գրէ Շաւարշ Միսաքեան, նկատի ունենալով գլխաւորաբար այնպիսի գեղօններ, որոնք կը փառաբանեն, նոյնիսկ կ'աստուածացնեն հայ ազգային գործիչներ եւ եկեղեցականներ: Անոնց նուիրուած ոտանաւորները «*գլուխէն մինչեւ ոտքը, իւրաքանչիւր գոյականի թեւերէն եւ կողերէն ածականներ կախուած՝ ողկոյզի*»[27] կը նմանցնէ հեղինակը: Այս քննադատութիւնը ուղղակի չի վերաբերիր հայատառ թրքերէնով յօրինուած այն վիպերգերուն, որոնք տեսթան անունով տեղ կը գտնեն հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԹԱՆՆԵՐՈՒ

Ստորեւ բերուած ցանկերը քաղուած են տողատակի յիշատակուող մատենագիտական քանի մը ժողովածուներէ, մամուլէ կամ լրացուած՝ ձեռքի տակ գտնուող հրատարակութիւններէ: Առանձին յիշատակութեան արժանի է Ayhan Aktarի թրքերէն աշխատասիրութիւնը, որ ունի ներածութիւն, ընդարձակ ուսումնասիրութիւն եւ շուրջ 15 տեսթան[28]:

Հալէպի մէջ հրատարակուած տեսթաններ.

Խաչիկ Գասպարեան, *Պու էրմէնի մուհաճիրի* (Գաղթական հայը), տպ. Անի, 22x15 սմ. 24 էջ[29]: Գրուած է Աւետիք Իսահակեանի «Աբու Լալա Մահարի» վիպերգի նմանողութեամբ:

Իմանըմ Մեննուշ կամ Մէննուշ Իմանեան, որ անկասկած երեւոյթ մըն է իր յօրինած բազմաթիւ տեսթաններով: Բուն անունով՝ Մանուշակ Տէյիրմենճեան, աղջկական մականունը՝ Մուրատեան: Այնթապցի է: Իմանըմ

---

[27] Շաւարշ Միսաքեան, «Տոմսեր — Գոհարներ», *Յառաջ*, 29 Յունիս 1935:

[28] Ayhan Aktar, Ermeni Evine Figan Kuruldu – 1915 Destanlari ve Halep, «Aras», Istanbul, 2020, 264 էջ: Տեսթանները հայատառէ լատինատառ դարձուցած է Բիւզանդ Աքպաշ: Հատորը մեր ուշադրութեան յանձնեց Կարօ Աբրահամեան:

[29] Հայկ Պարիկեան, Յովսեան Վարժապետեան, *Պատմութիւն Սուրիոյ հայ տպարաններու*, հրատ.՝ ՀԲԸՄ մատենագիտական յանձնախումբ, [տպ. Հալէպ], Հալէպ, 1973, էջ 50:

պիտակումը կու գայ ամուսինէն: Զուարճախօս կին մը եղած է[30]: Անգրաճանաչ է, իր ընդարձակ տաղերը յօրինած է տեղւոյն վրայ: 1918ին, երբ տակաւին այնթապցիները տարագրութեան մէջ էին Սալամիէի մէջ, Գարեգին քին. Պօղարեան իրմէ գրի կ'առնէ երեք տեսթան՝ «Մուհաճիրլիք» (Տարագրութիւն), «Պահալըլըգ» (Թանկութիւն), «Ֆիլիսթին ճէպհէսինին պօզուլմասը» (Պաղեստինեան ճակատի անկումը): Իրմէ տեսթաններ գրի առած է նաեւ Սարգիս Լալէեան[31]:

Իր անձին մասին Իմանըմ Մէննուշ կ'ըսէ իր «Խաթէմէ» (Վերջերգ) տեսթանին մէջ.-

Նէ՛ եազըմ վար, նէ՛ էլիմտէ գալէմիմ, Պունու օգույանլարա օլսուն սէլամըմ. Էվլատլարը՛մ, սիզէ պու սօն քէլամըմ, Ճէսուր օլուն, զէման մէրտլիք սըրասը:	Ոչ գրել ունիմ, ոչ ալ ձեռքիս գրիչ, Ասիկա կարդացողներուն հասնի բարեւս, Զաւակներս, ձեզի սա վերջին խօսքս, Խիզախ եղէք, քաջութեան ժամանակն է հիմա:

Իրմէ հրատարակուած են շարք մը տեսթաններ: Չենք գիտեր, թէ Գարեգին քին. Պօղարեանի գրի առածները հրատարակուա՞ծ են թէ՞ ոչ: «Խաթէմէ»ն երկու էջ է եւ տեղ գտած է անոր *Այնթապ փէսթանլարը*ին մէջ: Պօղարեան կը յիշէ նաեւ «Անթէպէ տէօնիւշ տեսթանը» (Այնթապ վերադարձի տեսթանը)[32]: Հրատարակութիւնները կու գան Այնթապի երկրորդ պարպումէն ետք, 1922էն սկսեալ, ու բոլորն ալ յօրինուած են Հալէպի մէջ:

Առանձին գրքոյկներով լոյս տեսած են.-

Իմանըմ Մէննուշ, *Անթէպին պօշալմասը* (Այնթապի պարպումը), Հալէպ, 1922[33]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Իքինճի մուհաճերլիք վէ պարագալար*[34] *փէսթանը* (Երկրորդ տարագրութեան եւ հիւղաւաններու տեսթանը), Հալէպ, 1923, 11 էջ, 14 տուն[35]:

---

[30] Իրմէ անեկդոտ մըն ալ կայ, «Իմանըմ Մէննուշի հարսնութիւնը», *Հայ Անթէպ*, 2:1963, էջ 20-21:

[31] Գրիգոր Պօղարեանի գրած կենսագրութիւնը եւ նմուշներ, տե՛ս՝ *Հայ Անթէպ*, 3:1969, էջ 32-41:

[32] Նոյն:

[33] Յասմիկ Ա. Ստեփանեան, *Հայատառ թուրքերէն գրքերի եւ հայատառ թուրքերէն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն, 1727-1958*, հրատ. Turkuaz Yayinlari, Իսթանպուլ, 2005, թիւ 1482:

[34] Պարագա կամ վարագա՝ հիւղակ, խրճիթ. պարագաներ կամ հիւղաւան կը կոչուէին գաղթականութեան կայքերը: Նշանաւոր է Հալէպի մեծ գաղթակայանը՝ Ռամ:

[35] Ստեփանեան, թիւ 1489:

Իմանըմ Մէննուշ, *Պարագալար հայաթը* (Հիւղաւանի կեանքը), Հալէպ, 1925, 11 էջ, 14 տուն[36]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Մօտա փէսթանը* (Նորաձեւութեան տեսթանը), Հալէպ, 1926, 26 տուն[37]:

Իմանեան Մէննուշ, *Այնթապ փեսթանլարը* (Այնթապի նուիրուած տեսթաններ), տպ. Ա. Տէր Սահակեան, Հալէպ, 1931, 15 էջ[38]: Այս հատորը կը պարունակէ.- հեղինակուհիին լուսանկարը (էջ 1), «Մուհաճիրլիք» (էջ 3-6[39]), «Այնթապ հարպը» (էջ 7-10[40]), «Պարագալար» (էջ 11-14[41]), «Խաթէմէ» (էջ 14-15) բաժինները[42]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Տէր Ներսէս պապ Թաւուգճեանըն զիքիրինէ* (Տէր Ներսէս քահանայ Թաւուքճեանի յիշատակին), Հալէպ, 1934, 4 էջ, 23 տուն[43]:

Իմանըմ Մեննուշ, *Պարագալար փեսթանը* (Հիւղաւանի տեսթանը), Հալէպ, տպ. Անի, Ա. Էքմէքճեան, 1935, 7 էջ[44]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Անթէպ հարպը* (Այնթապի պատերազմը), Հալէպ, տպ. Տէր Սահակեան, 1948, 9 էջ, 17 տուն[45]:

Յ. Մէրթախանեան, *1920 Այնթապ հարպընըն փէսփանը* (1920ի Այնթապի գոյամարտի տեսթանը), տպ. Արաքս, Հալէպ, [1948], 15 էջ[46]:

Սարգիս Չաւուշ Մինասեանէն ունինք շարք մը հրատարակութիւններ.-

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տեսթան ալաֆրանկայա մօտայա. շարթ պիրէր թանէ հէր ֆերփէ օտայա* (Տեսթան՝ ալաֆրանկայի [արեւմտականացումի] նորաձեւութեան անհրաժեշտ ամէն անձի եւ սենեակի), տպ. «Արարա», Հալէպ, 1927, շուրջ 161 քառատող): Հեղինակին անուան քով կայ *մուէլիֆի* բառը՝ հեղինակ: Բաղկացած է երեք առանձին պրակներէ՝ *ճիլտ*երէ[47].-

Ա. ճիլտ (Առաջին պրակ), առաջին երես՝ 1927, տպարան «Արարա», Հալէպ, էջեր 1-13, 1-50 քառատող:

---

[36] Նոյն, թիւ 1511:

[37] Նոյն, թիւ 1528:

[38] Նոյն, թիւ, 1604. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 57:

[39] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 143:

[40] Նոյն, էջ 159:

[41] Նոյն, էջ 175:

[42] Նոյն, էջ 177-78:

[43] Ստեփանեան, թիւ 1631:

[44] Նոյն, թիւ 1639, նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 48:

[45] Ստեփանեան, թիւ 1678:

[46] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 60:

[47] Երեք տիտղոսաթերթերը նոյն վերնագիրը ունին. առաջին պրակը չի նշեր իր Ա. պրակ ըլլալը, իսկ «Իքինճի ճիլտ» եւ «Իւչիւնճի ճիլտ» գրոյթները դրուած են համապատասխանաբար 51րդ եւ 107րդ քառատողերէն վեր, կարծէք իբրեւ վերնագիր:

Իքինճի ճիլտ (երկրորդ պրակ), առաջին երես՝ 1927, տպարան «Արարա», Խանտէք, Հալէպ: էջեր 16-29, 51-106 քառատող. էջ մէկ՝ հեղինակին նկարը եւ անթուակիր մէկ քառատող, մնացեալը էջ 16էն:

Իւչիւնճի ճիլտ (երրորդ պրակ), էջաթիւ չունի, 16 էջ, 107-161 քառատող:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տէսթան չարլսթօն վէլվէլէսի օյունլար զէլզէլէսի* (Տեսթան չարլսթօն վլվլուք-երկրաշարժ պարերու մասին), տպ. Արարա, Հալէպ, 1930, 16 էջ[48]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տէսթան, պարագալար խիթամը* (Տեսթան՝ հիւղաւանի աւարտը), տպ. Արարա, Խանտէք, Հալէպ, 12 էջ, թուական չկայ, հաւանաբար՝ 1935, հիւղաւանի քանդման առիթով: Կողքը բարակ թուղթ, 4րդ երեսին՝ հեղինակին նկարը: Մէկական գծանկար՝ կողքի Ա. երես եւ էջ 12: 55 տուն թուագրուած, երեք տուն անթուակիր՝ կողքի արտաքին երեսներուն 2 հատ եւ էջ 12՝ 1 հատ[49]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Ֆամիլեալարտա զուհուր էտէն էնտրիշէլէր տէսթանը. Գայնանա կէլին փէրտէսի/վըր վըր չօրպասը/սէն պէն զէրտէսի* (Ընտանիքներու մէջ երեւցող մտահոգութիւններու տեսթանը...): Բաղկացած է երկու առանձին պրակներէ.

Ա. [պրակ], տպ. Արարա, Հալէպ, 1939. հեղինակի անուան քով կայ մուէլլիֆի՝ հեղինակ բառը, կողք՝ կանաչ թուղթ. 4րդ երես՝ գծանկար եւ անթուակիր քառատող մը, 16 էջ. էջ 1-2՝ հեղինակին նկարը եւ յառաջաբան՝ մուգատտիմէ, 1-59 քառատող:

Բ. [պրակ], տպ. Արարա, Հալէպ, 1939, կը սկսի էջ 19էն, տուները՝ 60-106: Էջ՝ 30-32 «Իչկինին մազարաթը, սէրհօշլըգ մէյվէսի/18 Մայիս 1939 Համբարձում կիւնիւնտէ աճըլը պիր էօլիւմ» (Խմիչքին բերած վնասները. գինովութեան պտուղը, 18 Մայիս 1939ին Համբարձման օրը պատահած դժբախտ մահ մը). 14 քառատող: Ունի նաեւ 3 անթուակիր տուներ. էջ 1՝ երկու տուն, մին քառատող, միւսը վեց-տողանի, կողքի 4րդ երես՝ մէկ քառատող[50]:

Սարգիս Մինասեան, *Տէսթան ալաֆրանկայա, մօտայա, միւսրիֆլիյէ, իթաաթսըզլըղա վէ միւսքիրաթա միւթէալլըգ* (Տեսթան ալաֆրանկա, անհոգնազանդութեան եւ խռովարարութեան յարմար), Հալէպ, անթուակիր, 14 էջ[51]:

Մինասեան գրած է նաեւ հայերէն վիպերգեր, զորս արդէն տեսթան չի կոչեր: Այսպէս՝

---

[48] Ստեփանեան, թիւ 1595. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 44:

[49] Ստեփանեան, թիւ 1641. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 44-45. նաեւ՝ Aktar, էջ 179:

[50] Ստեփանեան, թիւ 1661. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 45:

[51] Ստեփանեան, յաւելուած թիւ 95: Տիտղոսաթերթին վրայ գրուած է. «50այէթի Սարգիս Չավուշ Մինասեանըն թէէլիֆի վէ Սօն գըսըմը ՏԱՏԷՐին թէէլիֆի»: Սակայն ՏԱՏԷՐին բաժինը չկայ Աքթարի գիրքին մէջ: Հաւանաբար 1927:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Բարոյալից եւ զուարճալի խրատներ առանց համար,* նկար, անթուակիր քառատող մը, տպ. Դ. Ե. Ճիզմէճեան, Նոր գիւղ, Հալէպ, Սուրիա, 1946, 4րդ երես՝ նկար եւ «Ճրագ են բան քո ոտից իմոց, եւ լոյս տան շաւղաց իմոց»: Սաղմ. 119.104: Էջ 1՝ կողքի կրկնութիւն, էջ 2՝ պարապ, էջ 3՝ յառաջաբան մը. «Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն է», Առակաց 9.10: 16 էջ, էջ 5-15՝ 41 քառատող[52]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Բարոյալից եւ զուարճալի խրատներ կանանց համար*, տպ. Անի, Աւետիս Ն. Էքմէքճեան, Սալիպէ, Հալէպ, 1946, 12 էջ, էջ 1՝ հեղինակին նկարը ու անթուակիր քառատող մը, էջ 2՝ յառաջաբան մը, ապա՝ 49 քառատող, գին 50 ս. դ.[53]:

Նիկողոսեան Լեւոն, *Պարագալար տէսթանը* (Հիւղաւանի տեսթանը), տպ. Անի Ա. Էքմէքճեան, Հալէպ, 1935, 8 էջ[54]:

Պտղունի Յակոբ, *1915տէն 1929ա գափար էրմէնի միլլէթին ֆելաքէթինին տէսթանը* (1915էն մինչեւ 1929 հայ ազգին ապրած աղէտներու տեսթանը), Հալէպ, 1929, 11 էջ[55]:

Պտղունի Յակոբ, *Թավուգ խօրօզ շամաթասը* (Հաւ ու աքլոր աղմուկը), տպ. Արարա, Հալէպ 1930, 16 էջ[56]:

Սէրտարեան Սարգիս, *Այնթէպ հարպըն տէսթանը – Միհնէթ տէսթանը* (Այնթապի գոյամարտի տեսթանը – Աղէտի տեսթանը[57]), տպ. Տէր Սահակեան, Հալէպ, 1920, 16 էջ[58]:

Աւետիս Սէֆիլեան, *Էրմէնիներին կէչմիշ ահվալ տէսթանը* (Հայուն անցեալ իրադարձութիւններու տեսթանը), տպ. Անի, Աւետիս Ն. Էքմէքճեան, Սալիպէ-Հալէպ, Սուրիա, 1946, 48 էջ, 273 անթուակիր քառատող: Ներքին տիտղոսաթերթին վրայ կայ հեղինակին նկարը: Տեսթանին առաջին մասը չունի ենթավերնագիր, երկրորդ մասը՝ «1919, Գլսմը սանի» (1919, Երկրորդ մաս), երրորդ մասը՝ «Հայաստան ֆասըլը -- 1946» (Հայաստան արարը - 1946): Գրքոյկին մէջ զետեղուած են Ստալինի, Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. եւ Էջմիածնի Գէորգ Զ. կաթողիկոսներու նկարները[59]:

- Լուսին Տէր Պետրոսեան, *Հայաստան տեսթանը* (Հայաստանի տեսթանը), տպ. Սեւան, Հալէպ, 1946, 7 էջ[60]:

---

[52] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 71:

[53] Նոյն, էջ 50:

[54] Ստեփանեան, թիւ 1642:

[55] Նոյն, թիւ 1578:

[56] Նոյն, թիւ 1597:

[57] Թարգմանութիւնները կատարուած են մեր կողմէ:

[58] Ստեփանեան, թիւ 1477:

Ծիս. *Կ'ենթադրուի թէ նման գիրքի մը գոյութիւնը շփոթի առարկայ է:*

[59] Ստեփանեան, թիւ 1673. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 50:

[60] Ստեփանեան, թիւ 1677. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 78:

Պէյրութի մէջ լոյս տեսած տեսթաններ.

- Յ. Հ. Աշըգնատիր, *Ներգաղթ փէսթանը վէ Սփալինէ նիյազըմ* (Ներգաղթի տեսթանը եւ խնդրանք առ Ստալին), Պէյրութ, 1946, 7 էջ[61]:

Յակոբ Մանուկեան (Մարաշլի), *Վաթան փէսթանը* (Հայրենիքի տեսթանը), 8 էջ, Պէյրութ, 1946, 8 էջ[62]:

Յովհաննէս Ունճեան, *Գըզլար փէսթանը* (Աղջիկներու տեսթանը), անթուակիր, Պէյրութ, ծալլուած մէկ թերթիկ[63]:

Յովհաննէս Ունճեան, *Կիլիկիա փէսթանը վէ միլլէթ աճըլարը. Խաթըրլէլէր՝ Մարաշ, Ամանոս, Սիս, Հաճընի, Զէյթուն, Այնթապ, Ատանա,- 1918-1921 վագա՛ալարընփան* (Կիլիկիոյ տեսթանը եւ ազգի ցաւերը, յուշեր՝ Մարաշի, Ամանոսի, Սիսի, Հաճընի, Զէյթունի, Այնթապի, Ատանայի 1918-1921 իրադարձութիւններէն), հրատ. Գրատուն Կ. Տօնիկեան, թիւ 13, տպ. Ազատ, Պէյրութ, անթուակիր, 32 էջ[64]:

Պանդխտունի Սամուէլ, *Հայաստան արզուսու փէսթանը* (Հայաստանի կարօտ տեսթանը), հրատ. Թրիփոլիի երիտ. միութեան, տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1935, 8 էջ[65], թուագրուած 43 քառատող:

Սէրտարեան Սարգիս, *Սուրբ Յակոբ փէսթանը Երուսաղէմմէ,* (Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքի տեսթանը), տպ. Յարութիւն Տէր Յովհաննէսեան, Պէյրութ, 1928, 12 էջ[66]:

Այլուր հրատարակուած տեսթաններ.

Մըսրեան Մորուք Կարապետ, *Տեսթան*, 24 էջ[67]:

Պոհճալեան Արշակ, *Տասիթան թիւրք վէ գերման նիզամըզ վէ եօլսուզ հարէքէթլէրի* (Տեսթան թուրք եւ գերման անկանոն եւ անկանոն շարժումներու մասին), տպ. Արամ Ստեփանեան, Իսքենտէրիէ (Աղեքսանդրիա), 1917, 16 էջ[68]:

---

[61] Նոյն, թիւ 1672. նաեւ՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Արմէն Իւրնէշլեան, *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012*, Պէյրութ, 2013, էջ 41:

[62] Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 233:

[63] Ստեփանեան, թիւ 151. նաեւ՝ Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 299:

[64] Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 299:

[65] Նոյն, էջ 311:

[66] Ստեփանեան, թիւ 1568. նաեւ՝ Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 351:

[67] Ստեփանեան, յաւելուած, թիւ 1468):

[68] Վերապահութեամբ կ'արձանագրենք այս մէկը, որովհետեւ թէեւ Ստեփանեան կը նշէ զայն (յաւելուած, թիւ 1469), ան գոյութիւն չունի տոքթ. Սուրէն Պայրամեանի հատորին (*Հայ գիրքը եգիպտոսի մէջ, 1888-2011, մատենագիտական ցուցակ*, հրատ.՝ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի Բօլ Քիլիճեան ֆոնտ, տպ. Նուպար, Գահիրէ, 2012) մէջ:

Սէրտարեան Սարգիս, *Միհնէթ փէսթանը* (Նեղութիւններու տեսթանը), Երուսաղէմ, 1927, 12 էջ, 60 քառատող[69]:

Ամերիգա ահվալիսինտէն ամերիգանըն ահվալը րուհի վէ հազիրէսինի թարիֆ էտէն պիր փէսթան փըր (Ամերիկեան իրադարձութիւններուն եւ ամերիկեան հոգեբանութիւնն ու ներկան ներկայացնող տեսթան մը), Պուէնոս Այրէս, 1930, 16 էջ[70]:

Քիրէճեան Տիգրան, *Տէսդան գիթապը* (Տեսթաններու գիրքը), Պուէնոս Այրէս, 1968, 101 էջ[71]:

Մահլէպճեան Գէորգ, *Տէսթանլար մէճմուասը* (Տեսթաններու ժողովածոյ), 32 էջ, անթուակիր[72]:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Աշըգ Սէտայի (Ուրֆալը) (Քէթէնճեան հաճի Աբգար), *Տիւեթթօ մօրա իչիւն*, 1929[73]:

Աշըգ Սէտայի (Ուրֆալը), Հաճի Աբգար Քէթէնճեան, *Հալէպ էրմէնի քէմբի իչիւն պիր իքի սէօզ*, 1929, հրատարակութեան վայր չունի[74]:

Պօղոս Գույումճեան, [«Տառապանքիս ուղին՝ հաւատքի լոյսով»], 110 տուն[75]:

Զարուհի Ս. Գօյունեան, *Իզմիրին ֆիղանը 1922* (Իզմիրի ճիչը), 21 քառատող, Յունաստան, երկսիւնակ մէկ թերթիկ, վերջին տան տակը նշուած է հեղինակին անունը եւ՝ «Ֆիյէթի 1 տրախմի»[76]:

---

[69] Նոյն, թիւ 1549:

[70] Նոյն, թիւ 1586:

[71] Նոյն, թիւ 1696:

[72] Նոյն, յաւելուած, թիւ 88:

[73] Aktar, էջ 201-2:

[74] Նոյն, էջ 188:

[75] Տեսթանը անվերնագիր է, զայն վերնագրած ենք գիրքին անունով: Գիրքէն կ'իմացուի նաեւ որ ան գրուած է Գահիրէ, 1921ին, Կեսարիոյ թրքերէն բարբառով: Տեսթանին արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն-անգլերրէն թարգմանութիւնները, ժամանակակից թրքերէն տառադարձութեամբ գրոյթը, բնօրինակին լուսապատճէնը եւ հեղինակին ընտանեկան ու անձնական նկարներ տեղ գտած են հետեւեալ գիրքին մէջ՝ Պօղոս Գույումճեան, *Տառապանքիս ուղին՝ հաւատքի լոյսով*/Boghos Kouyoudjian, *My Path of Suffering By the Light of Faith*, հեղինակային հրատ., Տիգրան Մեծ, Երեւան, 2023, 187 էջ:

[76] *Յունաստանի հայերը. Գիտրուած բացատրութիւններուն, ան գրուած է տաժողովի նիւթեր (30-31 Մայիս 2019)/Armenians of Greece: Proceedings of the Conference (30-31 May 2019),* Հայկական Սփիւռք Ժ./ Armenian Diaspora X, կազմ. եւ խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան, HUPress, 2026, մամուլի տակ:

Կէօքպաշեան, *Քէսիմ տեսփանը. Պուրուն Գըշլալը Կէօքպաշեան այլէսի թարաֆընտան*, (Ջարդի տեսթան)[77]:

Նիրանի, *Տասիթան Վասֆը Սթանպօլ* (Ասք Սթանպուլի մասին), Վառնա[78], անթուակիր, 14 էջ, չթուագրուած 50 քառատող:

Ունճեան Յովհաննէս, *Եանղըն տեսթանը*, (Հրդեհի տեսթան), Գարանթինա, 1933, 1 էջ, թուագրուած 15 զոյգ քառատող[79]:

Ունճուեան Յովհաննէս, *Սանքճագ տէսթանը, էլ վէտ՛, էլ-տամ, էլ վէտամ*, 18 քառատող, յօրինուած է 25 Յունիս 1939ին, [Սուրիա, 1939], մէկ թերթ[80]:

Պաղչաճեան հաճընլը Գրիգոր, *Իզմիր տեսթանը* (Իզմիրի տեսթան), ձեռագիր, անթուակիր, երկսիւնակ 2 էջ, իւրաքանչիւր էջի վրայ ունի 6ական տուն: Տուները թուագրուած են՝ առաջին սիւնակը 1էն 12, իսկ երկրորդ սիւնակը՝ 13էն 24: Տեսթանին վերջաւորութեան ձեռագիր նշուած է. «Իզմիր տեսթանը ֆիաթը 1 տրախմի: Պու տեսթանը չգարան Հաճընլը Գրիգոր Պաղչաճըեան»[81]:

Պեզճեան Մէրիյէ, *Մուհաճիր եասը*, (Գաղթականի սուգ), 1916, 1 էջ, ձեռագիր, հայատառ թրքերէնէ լատինատառ թրքերէնի վերածուած տարբերակն է[82]:

Պոհճէլեան Արշակ, *Տասիթանը Երուսաղէմ*, (Երուսաղէմի տեսթան), Իսքէնտէրիյէ, տպ. Ա. Ստեփանեան, 1938, 15 էջ[83]:

Սահակեան Ղեւոնդ (քեաթիպ), *Պուրունքըշլատան փալտան փալա*, (Պուրունքշլայէն ճիւղէ ճիւղ), տպ. Վարօլ, Իսթանպուլ, 1959[84]:

Տէսիթան տէր վասֆը Վառնա, հեղինակ եւ հրատարակութեան թուական չունի, Վառնա[85]: Իբրեւ տպարան նշուած է «Փէչաթնիզա վաիմնէտ»:

ՏէրՀօրա կիտէն էրմէնիլէր տէսթանը, հեղինակը չէ նշուած, հրատարակութեան տարի եւ վայր չունի[86]:

---

[77] *Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց*, խմբ. Արմէն Դարեան, Անդրանիկ Երկանեան, Հայ տիպ քոմփիւկրաֆ-թեքնոփրէս, Պէյրութ, 1988, էջ 193-97:

[78] Ստեփանեան, յաւելուած թիւ 103:

[79] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[80] Ա[նդրանիկ] Տ[ագէսեան], «Ունճուեան Յովհաննէս, *Սանքճագ տէսթանը, էլ վէտ՛, էլ-տամ, էլ վէտամ*», *Շիրակ գրականութեան եւ արուեստներու ամսագիր*, ԼԲ(9):1988, էջ 46-48:

[81] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ. նաեւ՝ *Յունաստանի հայերը*:

[82] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[83] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ. նաեւ՝ Պայրամեան, էջ 84:

[84] *Պատմագիրք Եոզկատի*, էջ 200-1:

[85] Aktar, էջ 155:

[86] Նոյն, էջ 138:

Արաքսի Տէր Ապաճեան, «Ալեքսանտրէթէն հայկական ելիցին նուիրուած տեսթան», 20 քառատող, բնագիրը բերուած է հայատառ եւ լատինատառ թրքերէնով եւ հայերէն թարգմանութեամբ[87]:

Փանոսեան, Փանոս Աղա, *Իչքինին մազարրաթը վէ սէրխօշլըղըն ագըպէթի*, Հալէպ Չէրչեան մաթպաասը, 1931, 8 էջ, 33 քառատող[88]:

Փիւրուշան [Յակոբ Պտղունի], *Աֆաթը շէփիփ*, (Սոսկալի աղէտը), 26 չթուագրուած քառատող, Պէյրութ, 1933, 1 էջ[89]:

«Քէմբ»ին հարիգի եւ հարիգզէրեկեանը էրմէնեան (Վրանաքաղաքին հրդեհը եւ հայ հրդեհեալները), Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան, 1933, 8 չհ. էջ[90]:

DESTAN: A LITERARY GENRE WRITTEN IN TURKISH WITH ARMENIAN SCRIPT (SUMMARY)

HAGOP CHOLAKIAN
hagopcholakian@hotmail.com

After a short definition of the term ***Destan*** as a poetic, oral and written genre in Near Eastern literature spread widely in Persia and India as well as among Turkic tribes, and the Kurds, the author notes that the term was used by medieval Armenian poets, like Frig (13th century), Gosdantin Yerzengatsi (2nd half of the 13th century), Hovhannes Telgurantsi (3rd quarter of the 15th century), Krikoris Aghtamartsi (early 16th century), etc.

Based on a rich collection of *Destan*s authored by Armenians in the late 19th and the first half of the 20th century, the paper theorises the genre, in its Armenian context, as a genre authored by Armenians, written in the Turkish language and in Armenian letters. In this regard it is defined as an oral poem sometimes up to 50 verses long, which narrates a historic event/tragedy (like the deportation, uprooting, and exile of the Armenians and the Genocide), or their return to the homeland after the Ottoman Empire lost WWI, the self-defense battles the Armenians fought against Kemalist forces, the Izmir catastrophe, the second exile, sufferings in the refugee camps, hardships in the hostlands and the burning of the camps, the new life trends that ran contrary to traditional, mid-twentieth century Armenian perceptions, repatriation and love of the fatherland.

Arguably the first study in the Armenian langauge, the paper sheds light on the authors, and notes that some of these Destans were published as separate 'books,' others were published in literary journals or individual books dedicated to the history of a lost Armenian city, town or village and some are still not published. In the end, for the first time ever, the paper presents the titles of over 50 *Destan*s.

---

[87] [Արաքսի Տէր Ապաճեան], «Ալեքսանտրէթէն հայկական ելիցին նուիրուած տեսթան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42/1:2022, էջ 470-77:

[88] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[89] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[90] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ: